

tipləri barədə söylənmiş fikirlər də öz yeniliyi ilə seçilir" (səh.8).

Qətibə Vaqifqızı mövzu üzrə 5 fəsildə araşdırma aparıb və ilk fəsli "Qədim uyğurların tarixi və mədəniyyəti" adı altında tədqiqə çəkib. Yazır: "Ana yurdları Orta Asiya olan uyğur türkləri qədim dövrlərdən bəri Tanrı dağları və Qaraqorum arasında qalan Tarım hövzəsində, Tanrı dağları ilə Altay dağları arasında yerləşən Cunqari hövzəsi, İli vadisi, İrtiş çayı və Baykal gölü arasındakı geniş torpaqlarda, cənubi Sibirdə, indiki Monqolustan ərazisində yerləşən Selenqa, Orxon, Tola və Korulun çayları ətrafında, Qansu vilayətində və bugünkü Şansi, Şensi əyalətlərinin şimal bölgələrində yaşamışlar. Uyğurlar haqqında ilk tarixi məlumatlar Çin mənbələrindən götürülmüşdür. Çinin şimal və şimal-şərq sərhədlərində məskunlaşan

"XUASTUANİFT"

ABİDƏSİNİN TƏDQIQI

Qədim türk yazılı abidələrinin oxunuşu və öyrənilməsi dünya türkologiya elminin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi əməkdaşı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qətibə Vaqif qızı Quliyevanın "Qədim türk abidəsi "Xuastuanift"nin dili" ("Elm və təhsil", 2022) adlı kitabı da bu sahədə atılan mühüm addımlardan biridir. Mərhum dilçi-türkoloq, professor Məmmədali Qıpçaq (Novruzov) "Uyğurşünaslığa qiymətli töhfə" adlı ön sözdə əsəri yüksək qiymətləndirib yazır: "Qədim uyğur abidələri təsnif olunarkən bölgü prinsiplərindən biri kimi abidənin hansı dini məzmunu əks etdirməsi də əsas götürülür. Qətibə Quliyeva da bu əhəmiyyətə uyğun olaraq qədim uyğur abidələrindən bəhs edir və "Xuastuanift"nin bu abidələr arasında tutduğu yeri müəyyənləşdirir. Müəllif daha sonra abidənin günümüzdə gəlib çatmış nüsxələri və yazıldığı yazı sistemləri barədə müfəssəl məlumat verir. Məlumdur ki, "Xuastuanift" abidəsi üç nüsxədə (Berlin, London və Sankt-Peterburq nüsxələri) bu günə gəlib çatmışdır; bunlardan Berlin və London nüsxələri manixey əlifbası ilə, Sankt-Peterburq nüsxəsi isə uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Müəllif bu nüsxələrin təsvirini verməklə yanaşı, onları eyni zamanda qorunub qalma baxımından dəyərləndirir. İstər manixey, istərsə də uyğur əlifbası finikiya əlifbasının arami qolundan törədiyi üçün samit əsaslı əlifbalardır və bu yazı sistemlərində sait səslər həmişə yazılır. Müəllif düzgün olaraq qeyd edir ki, bu yazı sistemləri türk dillərindən olan qədim uyğur dilinin səs sistemini lazım olduğu qədər əks etdirə bilər.

Tədqiqat işinin böyük bir hissəsi "Xuastuanift" dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Qətibə Quliyeva sait və samit səslərin işlənmə yerləri barədə müfəssəl məlumat verir, abidədən gətirdiyi nümunələrlə öz fikirlərini əsaslandırır. Abidənin dilində müşahidə olunan fonetik hadisələr (səs artımı, səs düşümü, səslərin yer dəyişməsi, səs keçidi), həmçinin ahəng qanunu mükəmməl şəkildə araşdırılmışdır. Abidənin dilindəki ilkin köklər və heca

uyğurlar haqqında tarixi qaynaqlarda: "Burada məskunlaşan türkdilli tayfalar arasında uyğurlar yüksək mədəni inkişafı ilə seçilirdilər" qeyd olunur.

Tarix səhnəsinə e.ə. III (bəzi ehtimallara əsasən IV-V) minilliklərdə çıxmış türklərin ən azı beş min illik zəngin bir tərcümeyi-halı vardır ki, bunun izlərinə dünyanın, xüsusilə Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasında həm maddi, həm də mənəvi abidələr hər addımda rast gəlinir" (səh.12).

Bu cümlələrlə tədqiqatçı qədim uyğurların yaşayışları ilə bağlı ictimai-siyasi və tarixi-mədəni mənzərəni göz önünə gətirir, həmçinin qədim uyğurların inanc dünyası ilə bağlı ümumi təsəvvür yaradır. "Qədim uyğurların inanc dünyası və manilik konvensiyası" başlıqlı yazısında Qətibə Quliyeva bu məsələyə belə aydınlıq gətirir: "Türkoloji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, türklərin ən qədim dövrlərdən başlayaraq zəngin bir ruhi-mənəvi aləmə, geniş dünyagörüşünə, xüsusilə çevik-praktik təfəkkürə malik olduqlarını həm türk, həm də qeyri-türk mənşəli yazılı və şifahi mənbələr döndöndə təsdiq edir. Qədim türklərin islam dinini qəbul etməzdən əvvəl buddizm, hinduizm, manixeyizm, məcusilik, müsəvilik və xristianlıq kimi dinlərə tapındıqları məlumdur. Ancaq bu etiqadlar kütləvi olmamışdır. Bəzi tayfalar ənənəvi türk inancı xaricində bu dinlərdən birini də qəbul etmişlər. Türklər arasında ən geniş yayılan dini inanc, türklərin uzaq keçmişindən bəri inandığı, ənənəvi xalq dini deyə biləcəyimiz qədim türk dini inancıdır. Türklər çox erkən zamanlardan bəri Göy Tanrı dininə, Tək Tanrı inancına tapınırdılar. B.e.ə. II yüzillikdə hunlar və digər türk boylarının dini görüşlərindən bəhs edərkən ənənəvi Göy Tanrı inancının varlığından danışmaq olar. Qədim türklər xristianlıq, buddizm, islam dinlərinə inanmazdan əvvəl daha Tanrıçılığa tapınımışlar.

(Davamı var)

Şakir Albahyev